

ONDOKUZUNCU YÜZYIL OSMANLI SANAYİNE İLİŞKİN ÖNYARGILI YAKLAŞIMLAR

Engin KIRLI*

ÖZET

Osmanlı tarihine ilişkin temel önyargılardan biri gerileme edebiyatıdır. Bu söylemceye göre Osmanlı İmparatorluğu 16. asrın ikinci yarısından itibaren gücünü yitirerek gerilemeye başlamıştır. Osmanlı tarihine yönelik bir diğer önyargı ise; Osmanlıların sanayi üretiminin önemini ve gücünü anlamaktan uzak, kaba kuvvete dayanan bir talan ve sömürü ekonomisi inşa ettiklerine yöneliktir. Bu iki temel önyargının perspektifi doğrultusunda Osmanlı tarihine yaklaşan araştırmacılar, Osmanlı Devleti'nin on dokuzuncu asır ortalarında gerçekleştirdiği fabrikalaşma hareketlerine de objektif şekilde yaklaşamamakta ve gerçekleştirilmeye çalışan sanayileşme çabalarını gereği gibi takdir edememektedirler.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, sanayi, önyargı, on dokuzuncu yüzyıl.

PREJUDICES ON THE NINETEENTH CENTURY OTTOMAN INDUSTRY ABSTRACT

The root of widespread misconceptions relating to Ottoman history lies in the account of its decline in historical literature. According to popular view the Ottoman Empire began to lose its power from the second half of the sixteenth century. The other fallacy related to Ottoman History is that the Ottomans created an economic system without any kind of knowledge about the importance and power of industrial production. According to this biased perspective, the Ottoman economy was merely a system of 'jackboot and pillage'. Historians holding these two biased perspectives on Ottoman History will find themselves unable to objectively or capably evaluate the Ottoman efforts to industrialize their Empire in the second half of the nineteenth century.

Keywords: Ottoman, industry, prejudice, nineteenth century.

GİRİŞ

* Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, ATAM. Yazışma Adresi:Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Meşelik Kampüsü F-4 Blok, Tarih Bölümü Oda No: 207, ESKİŞEHİR. e-mail: engin_kirli@mynet.com

Geçmişte yaşanmış olayları ve olguları inceleyen tarihçinin temel görevi anlamak ve anlatmaktır. Ancak söz konusu Osmanlı Tarihi, özellikle de “Osmanlı Sanayi” olunca, meseleyi doğru şekilde tahlil etmenin önünde bir dizi engel mevcuttur. Zira gerek Türkçe gerekse de yabancı literatürde konuya dair tekrarlana gelen bazı peşin hükümler ve genel kabuller, zihinlerde tortu oluşturmakta, karşı karşıya olduğumuz manzaranın sağlıklı şekilde görülmesini engellemekte ve dolayısıyla yapılan değerlendirmelerin sıhhatini menfi şekilde etkilemektedir. Bu nedenle yakın zamanlara kadar Osmanlı tarihi, dünya tarihi içinde en fazla yanlış yaklaşım ve çarpıtılmış bir alandır.

Genel olarak Osmanlı tarihine yönelik olarak rastladığımız önyargıların yansımalarını, Osmanlı iktisadi meselelerine dair değerlendirmelerde ve bilhassa 19. asır Osmanlı sanayisine ilişkin olarak yapılan yorumlarda daha bariz bir biçimde gözlemleriz. Hatta ister farkında olalım ya da olmayalım, devletlerin uluslararası arenada konumlarının sınaî ve teknolojik seviyeleri ile hemen hemen doğrudan ilişkilendirilmekte olduğu günümüzde, “*Osmanlılar tarih sahnesinden çekilmişler ise mutlaka sınaî ve teknolojik yatırımları göz ardı etmişlerdir*” şeklindeki bir peşin hüküm, pek çok kişinin zihninin kılcal damarlarına kadar sirayet etmiştir. Nitekim 19. asır Osmanlı sanayisi hakkında meseleye olumsuz bir bakış açısıyla yaklaşarak yapılan değerlendirmeler, Osmanlı tarihine ilişkin bu önyargıların bir sonucudur. Osmanlı tarihini daha iyi anlamak ve yorumlamak için öncelikle bu önyargıların farkında olmak ve onlardan arınmak gerekir. Dolayısıyla öncelikli olarak Osmanlı tarihine ilişkin olarak bir takım temel önyargıları ortaya koymak ve ardından bu yaklaşımların sanayi devrimi sonrası Osmanlı sanayisi hakkındaki değerlendirmelere nasıl yansımakta olduğunu ortaya koymakta yarar vardır.

OSMANLI TARİHİNE YÖNELİK İKİ TEMEL ÖNYARGI

Osmanlı tarihini doğru bir biçimde anlamayı engelleyen ön yargılardan ilki “*gerileme*” edebiyatıdır.¹ Bu söyleneceye göre imparatorluk 16. asrın ikinci yarısından itibaren Avrupa karşısında gücünü yitirerek gerilemeye başlamış ve Batı’nın hükmüne razı olmak zorunda kalır bir vaziyet içine sürüklenmiştir. Bu kanaat aslında, tarihsel süreç içinde ortaya çıkmış vaziyetin geçmiş dönemlere teşmil edilmesinden kaynaklanan bir yanılsamadır.

Avrupa, 18. asrın ikinci yarısından itibaren artan bir ivmeyle giderek tüm dünyanın en önemli ve başat siyasi-iktisadi gücü haline gelmiş, yer kürenin neredeyse tamamının ele geçirilmesi yolunda büyük başarılar elde

¹ Osmanlı ve gerileme konusuna ilişkin çeşitli tarihçilerin görüşlerinin toplu şekilde değerlendirildiği önemli bir çalışma için bkz. Haz. Mustafa Armağan, *Osmanlı Geriledi mi?*, Etkileşim Yayınları, İstanbul 2006.

etmiştir. Avrupa bu fetih döneminde, özellikle 19. asrın son çeyreğinde, dünyanın % 83'ünü ele geçirmiş ve elde ettiği başarılar rakipleri üzerinde öylesine kahredici bir etki bırakmıştır ki, Avrupa dışı medeniyetlerin mensupları üzerinde, kendileri ve medeniyetleri hakkında çok derin bir aşağılık kompleksine yol açmıştır. Avrupa dışı medeniyet mensuplarının içine düştükleri bu yenilgi ve geri kalmışlık psikolojisi, tarihi yorumlarına da sirayet etmiş ve “Avrupa'nın geçmiş dönemlerde elinde bulundurduğu güç ve konuma, gerçekte sahip olduğundan çok daha fazla bir kuvvet ve konum atfedilmiştir”. Bu yaklaşım sonucunda da, Avrupa medeniyetinin 16. yüzyıldan itibaren hemen her alanda diğer medeniyetlerden üstün olduğu şeklinde bir kanaatin yerleşmesine yol açmıştır. 17. ve 18. asra ilişkin olarak yapılan tarihsel tetkiklerde sıklıkla yer alan Osmanlı sanayinin çöküşte olduğuna dair değerlendirilmeler, işte bu yanılsamaların eseridir. Bu dönemde yükselmekte olan Avrupa iktisadi etkinliği bir vakıadır ancak; artan Avrupa rekabetini, bu kadar erken bir dönemden itibaren “Osmanlı sanayinin çöküşü olarak yorumlamak” çok açıklayıcı bir yaklaşım değildir.²

M. Genç'in 18. asra ilişkin yaptığı çalışmalarının da işaret ettiği gibi, bu yüzyılda 1760'lı yıllara değin Osmanlı iktisadi verilerinde de, aynı dönemdeki Avrupa'nın gerçekleştirdiği iktisadi gelişme kadar çarpıcı olmamakla beraber, ekonominin büyüme yönünde bir trend takip ettiği gözlenmektedir.³ Üstelik 19. asır Osmanlı sanayi tarihini inceleyen eserlerde sıkça yer alan Osmanlı sanayinin çöküşüne dair vurgular, bazı seyyahların eserlerinde yer alan gözlemlerinden aktarılan bilgiler ve Tanzimat döneminde faaliyetlerini durduran tezgâhlara ilişkin istatistiksel verilere yapılan atıflar da göz önüne alındığında mesele daha da anlaşılabilir hale gelmektedir.⁴ Zira, 19. asırda Osmanlı sanayinin bir yıkım içine sürüklendiği yorumları şayet gerçeği ifade ediyorsa, 17. ve 18. yüzyılda çöken Osmanlı sanayinin hangi arada derlenip toparlandığı ve ilerleyen dönemlerde endüstri devriminin etkilerinin küresel düzeyde hissedilmeye başlandığı 19. Asrın ikinci çeyreği sonrasında tekrar çöküş sürecine girdiği hususu belirsizdir.⁵

17. yüzyıldan sonra Osmanlılar da hiç şüphesiz yaşadıkları dünyada bir takım koşulların değişmekte olduğunun farkındaydılar ve siyasi-iktisadi

² Murat Çizakça, “Fiyat Tarihi ve Bursa İpek Sanayii: Osmanlı Sanayiinin Çöküşü Üzerine Bir İnceleme” *Toplum ve Bilim*, Güz 1980, S. 11, İstanbul 1980, s.89-113.

³ Mehmet Genç, *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötügen Yayınları, İstanbul 2000, s. 210-211.

⁴ Bu tür yaklaşımlara tipik bir misal olarak bkz. Rıfat Önsoy, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1988.

⁵ Endüstri devriminin ardından Osmanlı sanayinin içine sürüklendiği krize odaklanmış olan Ubucini dahi, 17. asrın sonuna kadar, Osmanlı İmparatorluğu'nun maddi refahının en parlak noktasına ulaşmış olduğunu, öte yandan sanayide de öyle muhteşem bir dereceye eriştiklerine temas ederek, Batı dünyasının uzun zaman eşit bir seviyeye ulaşamadığından dolayı kısıncık bir tavır sergilemiş olduğundan bahseder bkz. M. A. Ubicini, *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı* (Çev. Cemal Aydın), Timaş Yayınları, İstanbul 1998, s. 254.

yapılarının el verdiği ölçüde ve devrin ihtiyaçları doğrultusunda bir takım düzenlemelere gitmekten de kaçınmıyorlardı. Hakikaten, coğrafi keşiflerin ardından ve özellikle Amerika kıtasından bol miktarda getirilen değerli madenlerle artan Avrupa iktisadi ve siyasi gücünün 16. yüzyıldan itibaren oldukça hızlı ve istikrarlı bir kalkınma sürecine girdiği bir vakıdır. Ancak, özellikle Amerika Kıtası'ndan elde ettiği bu zenginliğe rağmen Avrupa, Osmanlı İmparatorluğu karşısındaki mahkûm konumundan uzun süre kurtulamamıştır. Nitekim Osmanlılar ile Avrupalılar arasındaki güç dengesinin 18. asrın başlarından itibaren artık değişmekte olduğu hemen herkes tarafından görülmeye başlanmıştır. Fakat güç dengelerinde meydana gelen bu değişime rağmen Avrupalılar, ancak 18. asrın sonlarında doğrudan Osmanlı topraklarını işgal etmeye cesaret edebildiler. Malum olduğu üzere Batılı bir güç olan Fransa, ancak 1798 yılına gelindiğinde bir Osmanlı toprağı olan Mısır'ı doğrudan işgal etmeye cüret edebildi. Hal böyle iken, bazı tarih çalışmalarında 16. ve 17. yüzyıl Osmanlı siyasi-iktisadi hadiselerine ilişkin yapılan yorumlarda araştırmacıların; yükselen Batı gücünü ve artan ekonomik etkinliklerini ve geliştirdikleri rekabeti, Osmanlı'nın çöküşü olarak yorumladıklarını görüyoruz.⁶

Osmanlı tarihi ile ilgilenen araştırmacıların sıklıkla düştükleri bir başka yanlış ise, siyasi-askeri hususlardaki değişiklikler ile sınaî-iktisadi gelişmeler arasında zorunlu bir takım paralellikler kurmaktır. Yani askeri ve siyasi bir gerileme yaşanıyor ise, mutlaka sınaî-iktisadi alanda da bir gerileme yaşanmakta olduğu yönündeki değerlendirmelerdir. Oysa pek çok durumda ise yukarıdaki varsayımın geçerli olmadığı bilinmektedir. Dolayısıyla Osmanlı özelinde şunu çok net bir biçimde söylemek gerekir ki; siyasi ve askeri açıdan Osmanlı Devleti 18. asırdan itibaren bir daralma sürecine girmiş ise de, sınaî-iktisadi açıdan gelişimini 18. asrın sonuna ve hatta 19. asrın ilk çeyreğinin sonuna kadar sürdürmeyi başarabilmiştir. Üstelik Avrupa'da özellikle sınaî üretimde gerçekleştirilen radikal ilerlemelere rağmen, 18. asrın tamamında olduğu gibi, 1815 yılında sona eren Napolyon savaşları sonrasında, hatta 1820'lere kadar, Osmanlı'nın Avrupa ile yaptığı ticaret, imparatorluğun lehine seyretmiştir.⁷

Osmanlı tarihine ilişkin diğer bir önyargı da, Osmanlıların, sanayi üretiminin önemini ve gücünü anlamaktan uzak, kaba kuvvete dayanan bir talan ve sömürü ekonomisi inşa ettiklerine dair söylenecektir. Yakın zamanlara kadar, okullardaki ders kitaplarından popüler tarih eserlerine kadar yansımış olan yaygın kanaate göre "Osmanlı Tarihi kanlı bir tarihtir. Osmanlılar, sanayi

⁶ Örneğin, Emre Dölen, "Anadolu'da 14. ve 15. Yüzyıllarda büyük bir gelişme ve yayılma gösteren kumaş dokumacılığının 16. Yüzyılın sonundan başlayarak gerileme dönemine girdiğini" söylemektedir, bkz. Emre Dölen, *Tekstil Tarihi* (Dünyada ve Türkiye'de Tekstil Teknolojisi'nin ve Sanayisinin Gelişimi), İstanbul 1992, s. 375.

⁷Mübahat Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri II (1838-1850)*, İstanbul 1977, s. 109-11.

ve ticaretle değil, fetihler ve istilalarla alakadar idiler. Onlar, güçlü oldukları dönemde yabancı ülkeleri, kuvvetleri tükenince de içeriye talana girişen yağmacı bir devlettir. Askeri faaliyetler dışındaki uğraşlar onların zihin dünyasında herhangi bir öneme sahip değildir. İktisadi meseleleri anlamaktan uzaktırlar ve bu sebeple ekonomiye ilişkin karar almak zorunda kaldıklarında hataya düşmekten kurtulamazlar. Dış ticaret konusunda verdikleri kararlar, oluşturdukları kurumlar fayda değil zarar getirmiştir. 18. yüzyılın ikinci yarısına kadar da Osmanlıların Avrupa hakkında topladıkları malumat genellikle hurafeden öteye geçemeyen, gerçekliklerden uzak ve hatalı, neredeyse günü geçmiş bilgilerden ibarettir. Ticaret yollarındaki yaşanan büyük değişmeyi anlayamadıkları gibi, bu gelişmelere uyum sağlamak için olup bitenlere karşı isabetli cevaplar verebilecekleri politikaları da geliştiremediler. Tüm bu yanlış ve başarısız siyasi-ekonomik programların etkisi altında gerileme ve yok oluş ise kaçınılmazdır.”

Osmanlı'ya ilişkin bu ve benzeri pek çok yoruma tarihle ilgilenen hemen herkes oldukça sık bir şekilde rastlamıştır. Yukarıdaki yorumların altı biraz deşildiğinde, bu tür değerlendirmelerin yapılmasının ardında yatan sebebin, Osmanlıların kurmuş olduğu sistemin, o dönemde Avrupa'da gelişmekte olan ve günümüzde de dünya genelinde etkin olan siyasi-iktisadi yapıdan farklı olmasından kaynaklandığı görülecektir.

Bir kimlik inşa sürecinde, ortak bir biz algısı oluşturabilmek için bunun zıttı bir varlığın öteki olarak işaretlenmesi gerekir. Avrupa'nın kendisini bir kültürel kimlik olarak inşa edebilmesi, konumlandırabilmesi için “öteki”ne ihtiyacı vardır. Bu öteki, Batı'dan farklı olan, Doğu (pek çok durumda da Osmanlı) olarak işaretlenir. “Benlik” (self) ile “öteki” (the other) arasında birbirlerini anlamada ontolojik bir ilişki vardır. Öteki, kimlik oluşumunda “gözükmeyen gönderim” noktasıdır. İdeal manada bir kimlik oluşturulmaya çalışılırken, olması gereken ya da istenen müspet özellikler “ben”e aitmiş gibi gösterilir veya nispet edilir. İstenmeyen- arzu edilmeyen olumsuz özellikler ise (ki bunun için ya mevcut olan bazı aksaklıkların altı çizilerek belirginleştirilir veya gerçekte var olmadığı halde icat edilmek suretiyle, istenmeyen-kötü unsurlar varmış gibi gösterilip) ötekine atfedilir. “Her şey zıttı ile bilinir” cümlesinde de ifadesini bulduğu biçimde, kimlik oluşturulmasında öteki kavramı, olmazsa olmaz nitelikte ihtiyaç duyulan bir unsurdur. Bu açıdan *olumlu anlamda bir “Avrupalı kimliği” oluşturulurken öteki, Doğu (Osmanlı) olumsuz atıfların yapıldığı “mevhum-ı muhaliftir”*. Bu açıdan Osmanlı, gerek Avrupalıların gerekse de onun egemenliğinden ayrılmak suretiyle bağımsızlığını kazanmış ulusların gözünde bir “öteki”dir.⁸

⁸ Şüphesiz Doğu ve Batı arasındaki ayrım neredeyse insanlık tarihi kadar eski bir kavramdır. Tarihin değişik dönemlerinde Doğu ile Batı arasındaki sınırlar ve bu iki kültür arasındaki farklılıklara ilişkin tanımlamalar defalarca değişik şekilde ifade edilmiştir. Biz burada Avrupa ile Osmanlı arasındaki Batı ve Doğu ayrımını değerlendirirken, Osmanlıların tarih sahnesinde yer almaya başladıkları

Osmanlıların inşa ettikleri yapı, sanayi devrimi öncesi dönemin dünyasına ve onun siyasi-iktisadi kurallarına ve kurumlarına aitti. Modern devlet anlayışının egemen olduğu tarihsel dönemde, bu anlayışa uygun olarak kurulup, *Osmanlı çatısından çıkan bütün ülkeler bir noktada birleşirler: Hepsi, Osmanlı devrini “siyasi-iktisadi geri kalmışlığın ana sebebi” olarak değerlendirirler. Osmanlının en büyük varisi konumundaki Türkiye Cumhuriyeti’nde dahi durum böyledir.* Her ne kadar bağımsızlığı elde etme yolunda batılı emperyalist devletlerle büyük bir mücadeleye girişmiş de olsa, çağın ihtiyaçları doğrultusunda Avrupa’nın ulus-devlet modeline paralel bir anlayışla kurulan *Türkiye Cumhuriyeti’nde de kimlik oluşumunda öteki olarak işaretlenen Avrupa değil; Osmanlıdır.* Bu sebeple erken dönem Cumhuriyet elitlerinde ve akademisyenlerinde *Osmanlıya ilişkin hâkim söylem, olumsuzlukların ve başarısızlıkların vurgulanması ve öne çıkarılması yönündedir.* Nitekim Osmanlı sanayi hakkındaki değerlendirmeler de bu olumsuz yaklaşımdan nasibini alır. Hatta Cumhuriyet’in ilk dönemindeki aydınların nazarında, Osmanlı Devleti’nin 19. yüzyıldaki sanayileşme çabaları bir “komedi”dir.⁹

Aslında kendilerinden önce kurulan diğer devletlerle kıyaslandıklarında Osmanlıların oldukça enteresan bir özelliğinin olduğu görülür. Malum olduğu üzere, Osmanlı Devletini aynı coğrafyada veya yakınında kurulmuş diğer büyük devletlerle mukayese etmek tarihçiler arasında zaman zaman gözlenebilen bir hadisedir. Bu bölgelerde tesis edilmiş büyük siyasi yapıların belli başlıları olan; Roma, Bizans, Sasani ve Abbasilerle kıyas edildikleri vakit Osmanlıların; Roma’dan biraz daha dar sınırlara sahip oldukları ve Bizans’tan sonra en uzun süre varlıklarını sürdüren imparatorluk oldukları görülür. Özetle, bu dörtlü içinde kapladığı alan ve varlıklarını devam ettirdikleri süre açısından ikincilikler Osmanlı tekelindedir. Ancak Osmanlıların belirtmiş olduğumuz imparatorluklardan ayrılan bir yönü vardır. Bu özellik, Osmanlıyı diğerlerinden çok ayrı bir konuma taşımaktadır. Anmış olduğumuz imparatorlukların hepsi sanayi öncesi dönemde yaşamışlar ve tarih sahnesinden çekilmeleri esnasında da çevrelerinde çok radikal değişiklikler meydana gelmeden ortadan kalkmışlardı. Osmanlı Devleti ise, insanlık tarihinde büyük değişimlerin yaşandığı bir dönemde var olmuştur. Hatta dünya tarihini adeta ikiye bölen büyük bir değişikliğin (sanayi devriminin) sebep olduğu baş döndürücü gelişmelerin yaşandığı bir dönemde, neredeyse iki asırlık bir süre boyunca Osmanlı Devleti varlığını devam ettirerek bu etkilere direnebilmiştir.¹⁰

dönemlerden itibaren Batılılarca oluşturulmaya başlanan doğu-batı ayırımına ve bu ayırımın Osmanlılara ilişkin olan boyutuna dikkatleri çekmeye çalışıyoruz.

⁹ Ali Rıza Seyfi; “İmparatorluk Devrinde Sanayileşme Komedi”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 31 Temmuz ve 7 Ağustos 1939.

¹⁰ Mehmet Genç; “İdeal Osmanlı Yok” Açık Oturum, *Cogito Osmanlılar Özel Sayısı*, İstanbul 1999, s. 249-250.

Osmanlılar tarih sahnesine çıktıklarında, savaş teknolojisinde temel araçlar ok, yay ve kılıçtı. Böyle bir düzenden, başta top ve tüfek olmak üzere ateşli silahların etkili ve yaygın bir biçimde kullanıldığı, nihayet tankların ve uçakların boy gösterdiği konvansiyonel dönemlere değin yaşanan değişimler hep, Osmanlıların varlıklarını sürdürdükleri dönemde gerçekleşti. Beşeriyet için büyük bir utanç ve korkunç bir yıkım olan atom bombası kullanıldığı sırada, Osmanlı Devleti'nin tarihe karışmasının üzerinden henüz çeyrek asır dahi geçmiş değildi. İnsanlık tarihinde böylesi büyük değişimlerin yaşandığı bir dönemde Osmanlı Devleti Avrasya'da, ticaret yollarının kavşağı olan bir coğrafyada varlığını altı asır sürdürdü. Avrupa'da ise pek çok devlet aynı dönemde varlıklarını devam ettiremedi. Yine çağdaşları olan, Doğu'daki İran Safevi ve Hindistan'daki Türk-Moğol Devleti mali ve askeri problemlerin baskısı altında kaldı. Nihayetinde göçebe aşiretlerin istilalarına da dayanamayarak her ikisi de yıkıldı. Buna karşın Osmanlı Devleti, 17. yüzyılda benzer baskılarla karşı karşıya kalmasına ve üstelik 18. asrın sonu ve 19. asrın başlarındaki yoğun savaşlara rağmen, kuvvetli bir direnç sergileyip toparlandı ve merkezi yönetimin gücünü artırarak modern döneme ulaşabildi. Peki, Osmanlıların sergiledikleri bu başarının ardında yatan sır neydi?

Osmanlıların günümüzde uygulanmakta olan kapitalist sistemden oldukça farklı yönetim anlayışları vardı. Türkistan, Yakın-Doğu ve Roma Devlet tecrübelerinin varisi ve sentezcisi olarak Osmanlıların klasik dönem idari yapıları, sanayi devrimi öncesi toplumların özelliklerini yansıtıyordu. Ancak bu yönetim anlayışları da oldukça esnek ve pragmatikti. Osmanlı Devleti'nin başarısının sırrı, "*değişen koşullara uyum sağlama*" özelliklerinde yatmaktaydı. Fetih ve genişleme süreçlerinin başından itibaren, başkalarından öğrenme ve diğerlerinin kurumlarını ve yöntemlerini ödünç alıp uygulama konusunda Osmanlılar, oldukça rahat davranmışlardı. Bu esneklik ve pragmatikliğin elverdiği ölçüde Osmanlılar, 19. asırda ortaya çıkan modern devletin ihtiyaçları doğrultusunda da bir dizi değişim ve dönüşüm yaşadılar. Değişimin yaşandığı temel alanlardan biri de sanayi üretimi ve organizasyonuna ilişkindi. Geleneksel ekonomik yapının çözüldüğü bir dönemde fabrikaya dayalı kitle üretimine geçiş denemeleri, Osmanlı'nın ekonomik alanda da yenileşme refleksini gösterdiğini ispatlamaktadır.

OSMANLILARIN SANAYİ YATIRIMLARINA AĞIRLIK VERMESİNİN NEDENİ

19. yüzyıl boyunca sanayi alanında ortaya çıkan gelişmelere ve iktisadi yükselişe, daha önce tarihin hiçbir döneminde rastlanmadı. Bu büyük değişimin başlıca özelliği, insan ve hayvan (organik) enerjisi yerine makine enerjisine geçilmesidir. Teknik değişimde buhar makinesinin icadı çok mühim bir aşamayı teşkil eder.

Sanayi Devrimi olarak da anılan modern iktisadi büyüme, küresel ölçekte muazzam bir değişime ve dönüşüme yol açmakla kalmamış, doğu-batı arasındaki ilişkileri de radikal şekilde değiştirmişti. Bu yeni dönemde yaşanan gelişmelerin geçici değil kalıcı, konjonktürel değil yapısal olduğunun farkında olan Osmanlı elitleri, başta askeri ve idari alanlarda olmak üzere, hukuki, sosyal ve iktisadi yapılarında da Batılı usul ve yöntemleri benimseyerek bu doğrultuda dönüşümlerini sağlayacak tedbirleri uygulamaya çalışmışlardı. Bu değişim ve dönüşüm çabalarının yansıdığı alanlardan bir diğeri de, çeşitli sektörlerde faaliyette bulunmak üzere fabrikalar kurma şeklinde gerçekleşmişti. Sanayi Devrimi olarak da anılan modern iktisadi gelişme, 19. asrın ilk çeyreğinden itibaren tesirlerini Osmanlı Devleti'nde de hissettirmeye başlamıştı. Çağdaş gelişmeleri takip etmek zorunda olduklarını bilen Osmanlı elitleri, sanayi sektöründe de bir takım hamlelerde bulunmuşlardı.

Osmanlı'da devlet öncülüğündeki bu fabrikalaşma hareketi özellikle 1840-1860 döneminde yoğunlaşmaktadır. Devlet eliyle kurulan bu tesisler "Fabrika-i Hümayûn" olarak anılır. Osmanlı Devleti'nde Fabrika-i Hümayunlar; "*devlete ait sanayi kuruluşlarının büyük bir grubunu oluşturan, Tersâne ve Tophâne gibi orduya ait savaş donatım aracı üreten kuruluşlar dışında kalan, mülkiyeti Hazine'ye ait olan ve büyük ölçekte üretim yapabilen sanayi tesisleri*" olarak tanımlanabilir. Devlet tarafından kurulup işletilen bu tesisler, öncelikle ordunun ve sarayın ihtiyaçlarını karşılamak üzere kurulmuş olmakla birlikte, halkın da bir takım ihtiyaçlarını temin etmek için vücuda getirilmişlerdi. Üstelik bu fabrikalara bütçeden önemli sayılabilecek büyüklükte bir meblâğ da tahsis edilmişti.¹¹

Tanzimat Dönemi sanayileşme hamleleri, sarayın ve ordunun temel bir takım gereksinimlerini temin etme düşüncesinin yanında, devlet ve toplum hayatında yayılmaya başlayan Batılı yaşam tarzının ve tüketim alışkanlıklarının yol açtığı yeni bir takım ihtiyaçların karşılanması düşüncesinden de kaynaklanmaktaydı. Nitekim genelde Batılılaşma olarak tanımlanan modernleşme faaliyetleri çerçevesinde, devlet kurum ve kuruluşlarından, asker-sivil memurların kılık ve kıyafetlerine varıncaya kadar Avrupaî tarzda gerçekleştirilen değişikliklerin ardından, devlet ve toplum hayatında yeni bir takım ihtiyaçlar ortaya çıkmıştı. Göreceli olarak geleneksel Osmanlı beğenisinden ve estetiğinden farklı olan bu ihtiyaçların temini noktasında yeni bir takım arayışlara girişilmesi ise kaçınılmaz hale gelmişti. 19. asır ortalarında Osmanlı Devleti tarafından gerçekleşen fabrika kurma çalışmaları temelde, ihtiyaç duyulan bir takım sınaî ürünlerini modern üretim tekniklerini kullanarak karşılama ihtiyacından kaynaklanıyordu. Ancak bu temel saikin yanı sıra, çeşitli teknolojik gelişmeleri takip etmek, dış ticaret açığını azaltmak, yeni istihdam alanları oluşturmak, modern üretim tesisleri

¹¹ Tevfik Güran, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", *150. Yılında Tanzimat*, Ankara 1992, s. 235-258.

kurmaları hususunda halka örnek olmak ve pek tabii olarak bu sanayi tesislerinden kazanç sağlamak gibi çeşitli hedef ve düşünceler ile fabrika kurma faaliyetleri gerçekleştirilmişti.

19. ASIRDA OSMANLILARDA DEVLET ELİYLE SANAYİ HAMLELERİ

Tanzimat Fermanı'nın ardından 19. asrın ortalarında Osmanlılarda, devlet eliyle bir sanayileşme hamlesine girişilmiş, hatta bu faaliyetler bazı araştırmacılar tarafından “*Osmanlı Sanayi Devrimi*” olarak da anılmıştır.¹² Osmanlı tarihinde sanayileşme ile ilgili faaliyetler genellikle Tanzimat sonrası dönem ile ilişkilendirilmekte ise de, sanayi alanında 18. yüzyılın ikinci yarısında da önemli gelişmeler olduğu, bu konuda yapılmış olan çeşitli araştırmalardan anlaşılmaktadır.¹³ Nitekim Osmanlı Devleti, Batılı anlamda Avrupa sanayi tekniklerini almak için Tanzimat Reformları'nı beklememiştir. 1790'lı yıllarda Nizam-ı Cedit faaliyetleri çerçevesinde devlete ait sanayi tesislerinde, özellikle askeri endüstri alanında, Avrupa tarzı üretim tekniklerinin kullanıldığı ilk dönem olarak kabul edilebilir. III. Selim Dönemi'nde (1792-1807) başta askeri-sınai tesisleri olmak üzere, tophane, tersane, baruthane, tüfekhane gibi devlete ait sanayi kuruluşları geliştirilmiş ve hatta yeni bir takım büyük sanayi kompleksleri oluşturularak, fabrika tarzındaki tesislere önemli yatırımlar gerçekleştirilmiştir. III. Selim döneminde Beykoz'da büyük binalara sahip yün dokuma imalathaneleri ve Kâğıt Fabrikası üretime sokulduğu gibi, silah üretiminde de Avrupaî yöntemler transfer edildi. Sanayileşme süreci II. Mahmut Dönemi'nde özellikle Yeniçeri Teşkilatı'na son verilmesinin ardından, 1827 yılında Eyüp'te İplik Fabrikası,¹⁴ 1830'da Beykoz Deri ve Kundura Fabrikaları, 1835'te Feshane ve 1836'da İslimye Çuka Fabrikaları'nın kuruluşu ile yeniden hız kazandı.¹⁵

Osmanlılarda 19. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra ve özellikle 1840'lı yıllarda hızlı bir fabrikalaşma hamlesi görülmektedir. 1840'lı yıllardan önce kurulmuş sanayi tesislerinin ve fabrikaların yanı sıra, Tanzimat döneminde

¹² Edward C. Clark, “Osmanlı Sanayi Devrimi”, *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, İstanbul 1992, s. 37-52.

¹³ Müller-Wiener, “15-19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar”, *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, İstanbul 1992, s.53-120.

¹⁴ Nazif Öztürk, “XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme Ve 1827'de Kurulan Vakıf İplik Fabrikası”, *Vakıflar Dergisi*, S: 21, İstanbul 1990, s.23-80.

¹⁵ 19. Yüzyılda Osmanlı Devleti'ndeki fabrikalara ilişkin olarak bkz. Vahdettin Engin, *Osmanlı Sanayi ve Ticaret Albümü*, İstanbul Ticaret Odası Yay. , İstanbul 2012. ; Tanju Sarı, *Osmanlı İmparatorluğunda Sanayileşme Çerçevesinde İstanbul'daki Fabrikaların Oluşum ve Gelişimi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, İktisat Tarihi Bilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2006.

kurulan Hereke Fabrikası¹⁶ ve İzmit Çuka Fabrikası¹⁷ dikkate değer sanayi kuruluşlarından yalnızca birkaçıdır. Tanzimat Dönemi'nde özellikle Zeytinburnu-Bakırköy ekseninde vücuda getirilen tesislerle birlikte bu bölge adeta bugünkü anlamda bir “*sanayi bölgesi*” haline getirilmiştir. 19. asırdan önce kurulmuş olan Bakırköy'deki İstanbul Baruthanesi ile Küçük Çekmece Bölgesi'ndeki Azatlı Baruthaneleri'nin yanı sıra, İstanbul Baruthanesi yanında tesis edilen Küçük Demir Fabrikası, Zeytinburnu'ndaki Büyük Demir Fabrikası¹⁸, Bakırköy Bölgesi'nde Kazlı Çeşme yakınında yer alan Veliefendi Basma Fabrikası¹⁹ ve Ayamama Çiftlik Bölgesi'nde tesis edilen ve Osmanlı Devleti'nin ilk Ziraat Fakültesi olarak tanımlanabilecek Ziraat Talimhanesi, ülke kalkınmasını gerçekleştirmeye yönelik ciddi atılımlardır.

Tanzimat sonrası Osmanlı sanayisi hakkında yapılan çalışmaları iki ana grupta toplamak mümkündür. Bazı araştırmacılar, sanayi devrimi ile birlikte Osmanlı sanayisinin bol ve ucuz Avrupa mallarının istilasını sonucu gerilediğini, hatta yıkıma uğradığını belirtmektedir.²⁰ Bazı araştırmacılar ise, sanayi devrimini gerçekleştiren Avrupa ülkelerinin mamullerinin Osmanlı sanayisinin gelişimini olumsuz şekilde etkilediğini ancak bu durumun yıkıma yol açacak kadar kesin bir etkisinin olmadığını, küçük zanaatlar ve özellikle evlerdeki imalatın rekabete başarıyla dayanabildiğini iddia etmektedirler.²¹

Osmanlıların 19. asırda ve bilhassa Tanzimat dönemindeki fabrika kurma faaliyetleri, Osmanlı sosyo-ekonomi tarihi açısından son derece önemlidir. Yakın zamana kadar, bu konuya ilişkin yapılan araştırmaların genelinde, sanayileşme girişimlerinin cılızlığı, plansızlığı vurgulanmaya çalışılmış ve bu faaliyetlerin olumsuz yönleri öne çıkarılmış, 1838 ve müteakip yıllardaki ticaret sözleşmelerinin yerli sanayi çökertmesi üzerinde durulmuştur.²² Yaygın olarak rastlanılan bu tür yaklaşımlara rağmen, meseleye eğilen bazı araştırmacıların da belirttiği gibi, arşiv vesikaları söz konusu süreçte Osmanlı İmparatorluğu'nun hiç de küçümsenemeyecek ölçüde

¹⁶ Abdülkadir Buluş, *Hereke Fabrikası*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Tarihi Anabilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2000.

¹⁷ Hilal Karavar, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İzmit Çuha Fabrikası 1844-1920*, İzmit 2007.

¹⁸ Ömer Karaoğlu, *XIX. Yüzyıl Osmanlı Sanayileşme Teşebbüsleri Ve Zeytinburnu Demir Fabrikası*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 1994.

¹⁹ Engin Kırılı, *Osmanlı Tekstil Sektöründe Meydana Gelen Gelişmeler Çerçevesinde Basma Fabrikası'nın Kuruluşu ve Faaliyetleri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2015.

²⁰ Mehmet Seyitdanlıoğlu, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi (1839-1876) *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü, Tarih Araştırmaları Dergisi* s. 57.

²¹ Donald Quataert, *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmparatorluğu* (Ç: Tansel Güney), İletişim Yayınları, İstanbul 1999, 283-285.

²² Sarc, *a.g.m.*, s. 423-440; Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umûr-ı Belediye*, C. II, İstanbul 1995, s. 692-736.

oldukça geniş, kapsamlı ve ciddi bir sanayileşme programını gerçekleştirilmeye çalışıldığını yansıtmaktadır.²³

Çağdaşları olan devlet ve toplumların sahip oldukları maddi varlıklara sahip olma gibi bir motivasyon unsuruna sahip olunmakla birlikte, Tanzimat dönemi Osmanlı sanayileşme faaliyetleri asla bilinçsiz bir taklitçiliğin ve plansız bir dizi yatırım girişimlerinin sonucu değildi. Hele Cumhuriyetin ilk yıllarında kaleme alınmış bazı çalışmalarda iddia edildiği gibi Osmanlı fabrikalaşma hareketi asla bir komedi değildi. Pek çok araştırmacının sanayileşme çabalarının başarısızlığına gerekçe olarak öne sürdükleri, sanayinin temel girdisi olan hammadde üretiminin ihmal edildiği ve teknolojik yenilemeye gidilmediği yönündeki iddialar da tam olarak doğru değildir. Yünlü imalatı ile uğraşan fabrikaların nitelikli hammadde ihtiyacını karşılamak için Avrupa'dan Merinos Koçları ithal edilerek²⁴ Osmanlı ülkesinde yetiştirilmeye çalışılmıştır. Yine Basma Fabrikası'na kaliteli pamuk yetiştirmek için de ABD'den pamuk ithal edilerek Osmanlı ülkesinde yetiştirilmesine gayret edilmiştir.²⁵ Tanzimat Dönemi'nde kurulmuş fabrikaların makine ve teçhizatları ilerleyen dönemlerde zaman zaman yenilenerek geliştirilmiştir. Nitekim Fes, Hereke, İzmit Çuka, Zeytinburnu Demir, Veliefendi Basma Fabrikaları'nda zaman zaman teknolojik yeniliklere gidilerek bu tesislerin üretim kapasiteleri arttırılmıştır.

19. ASIR OSMANLI SANAYİİNE NEDEN YENİ BİR BAKIŞ AÇISIYLA YAKLAŞILMALIDIR?

Yakın zamana kadar 19. asır Osmanlı sanayi üzerine ayrıntılı bir bilgiye sahip değildik. Bu konuda dikkati çeken husus, özellikle Urquhart, Ubicini²⁶, McFarlane²⁷ gibi gözlemcilerin yazdıklarından istifade ile Osmanlı sanayi üzerine yapılan çalışmalarda hâkim olan yaklaşım; teknolojik imkânsızlıklar sebebiyle Avrupa ile rekabet etme şansı olmayan sanayi üretiminin, çöküşte olduğu yönündeydi. Devletin idaresinde yürütülen sanayileşme çabaları ise; bilgisizlik, cehalet, rüşvet, zimmete geçirme, su-i istimal gibi özelliklerle tavsif edilip; istenen başarının elde edilememesine yol açan diğer faktörlerin incelenmemesi veya göz ardı edilmesi şeklinde tarif edebileceğimiz olumsuz bir bakış açısıyla ve anlayışla yazılmıştı.

Ucuz ithalat sonucu Osmanlı sanayi üretiminin azalacağını düşündüklerinden, yabancı gezginlerden ve konsoloslardan oluşan

²³ Abdullah Martal; "Osmanlı Sanayileşme Çabaları (XIX. Yüzyıl), *Osmanlı*, Ankara 1999, s. 279.

²⁴ BOA, HH. d. No: 65, varak 102-a.

²⁵ BOA, MB. 4/51.

²⁶ M. A. Ubicini, *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı* (Çev. Cemal Aydın), Timaş Yayınları, İstanbul 1998.

²⁷ Charles MC Farlane, *Turkey And Its Destiny*, Volume II, London 1850.

gözlemcilerin çoğunluğu, yıkımın işaretlerini görme beklentisi içinde olduklarından, Avrupa'nın üstünlüğünü vurgulayan somut kanıtları tespit etmeye odaklanmışlardı. Dolayısıyla, Avrupalı gözlemcilerin ilgi alanlarının çoğunluğunu işsiz zanaatkarlar ve kullanılmayan tezgâhlar oluşturuyordu. Bu sebeple batılı gözlemciler, eserlerinde bu hususları öne çıkardılar.²⁸ Batı literatüründen etkilenen yerli yazarlarımız da bu geleneği sürdürdüler. Osman Nuri Ergin, Gündüz Ökçün²⁹ gibi yazarlar, hazırladıkları eserlerinde faaliyetlerini sürdüren fabrikaları ve imalathaneleri sıraladılar. Ömer Celal Sarç ise; Cumhuriyet'in Osmanlı dönemine olumsuz şekilde yaklaştığı bir zaman diliminde yazdığı 1940 tarihli makalesinde, kapanan fabrikaları ve tezgâhları vurgulamak suretiyle Osmanlı sanayinin ne kadar geri olduğunu ispatlamaya çalıştı. Rıfat Önsoy'un çalışmaları da Sarç'ın çizdiği anlayışın devamı diyebileceğimiz bir tarzda kaleme alınmıştı. Önsoy sadece Sarç'tan farklı olarak, daha geniş bir coğrafyadaki endüstri faaliyetlerini incelenmeye çalışmıştı. R. Önsoy'da, 19. yüzyıl Osmanlı sanayine karamsar bir bakış açısıyla yaklaştığından, yaptığı tahlillerde Osmanlı Devleti'nin değişme ve dönüşme gayretlerini genellikle gözden kaçırdı. Önsoy'un kullandığı kaynaklar; devrin müşahitlerinin yazılarına ve dönemin bazı gazetelerindeki verilere dayandığından ve arşiv kayıtlarından yeterince yararlanmadığından, Osmanlı sanayiine dair yeni bir perspektif sunmaz.

Gerçekten sanayi meselesi çok boyutlu olarak ele alınması gereken bir meseledir. Konunun geçmişe, bugüne ve geleceğe dönük boyutları vardır. Rostow'un saptamalarında belirttiği gibi; *“sanayileşme sürecinde, tek bir sanayileşme modeli yoktur ve farklı tarihsel süreçten geçtikleri ve farklı siyasi-iktisadi yapıları, değişik coğrafi şartları ve çeşitli yeraltı yer üstü kaynaklarına sahip olmaları sebebiyle, her ulusun sanayileşme süreci diğerlerinden farklı bir gelişim takip eder.”*³⁰

Avrupa'da sanayi olgusu ile uğraşan ekonomist, sosyolog ve siyasetçiler, sanayinin değişik boyutlarını irdeleyerek öne çıkarmışlardır. Bu bilim adamları ortaya koydukları çalışmalarda, bir takım ortak noktaları vurgulamanın yanında, her biri kendi modelinde sanayinin gelişiminde kritik unsur olarak, değişik olgular üzerinde de durmuştur. Nitekim A. Smith, K. Marx, M. Weber, E. Durkheim, Malthus, J. S. Mill ve daha birçok araştırmacı, sanayileşme sürecini farklı dinamikler vasıtasıyla tayin ve tahlil etmişlerdir.

²⁸ Çağlar Keyder, “Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. Ve XIX. Yüzyıllarda İmalat Sanayii” *Osmanlı C. III, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999, s. 270-271.

²⁹ Gündüz Ökçün, *Osmanlı Sanayi İstatistikleri 1913-1915*, İstanbul 1983.

³⁰ W. W. Rostow; *İktisadi Gelişimin Merhaleleri* (Çev: Erol Güngör), İstanbul 1970, s. 1 ve 41. Gelişim Teorilerinin Karşılaştırılmasına yönelik bir çalışma için de bkz. Halil Dirimtekin, “Marx ve Rostow'un Gelişim Teorileri'nin Mukayesesi” *Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi*, Eskişehir 1967, C. III. S. 2, s. 5-18.

Osmanlı sanayileşme sürecini inceleyen çalışmalarda da mutlaka tarihsel bir perspektif ve özgün modelleme ile meseleye yaklaşılması ve sorunu çeşitli boyutlarıyla ele alınması gerekmektedir. Başarılı bir tetkik için geniş bir veri tabanına oturmak ve orijinal kaynaklara ulaşmak da şarttır. Bu bakımdan Osmanlı arşiv kayıtları son derece önemli ve değerlidir. Mevcut literatürü zenginleştirmenin yolu; yeni kaynaklara yönelerek, içeriklerindeki verileri bulup çıkarmak, işlemek ve yorumlamaktan geçmektedir. Yeni ve daha sağlam yaklaşımlar da ancak bu malzemeler üzerinde yeterince çalışıldıktan sonra söz konusu olabilecektir. Olay ve olgulara yeterince nüfuz edildiğinde anlamlı sorular ve yanıtları da daha isabetli bir şekilde alınabilecektir. Tarihçinin belge fetişizmine düşmemesi için, konuya karşılaştırmalı olarak yaklaşması ve yabancı kaynak eserlerden de yararlanması oldukça mühimdir. Yeni ve orijinal kaynaklar ve araştırmalar sayesinde yalnız Osmanlı İktisat ve Sanayi Tarihi ile ilgili değil, Osmanlı Teknoloji ve hatta Osmanlı Siyasi tarihine dair birçok hususta da önemli ayrıntılar gün ışığına çıkacaktır.

SONUÇ

Genelde Osmanlı tarihi ve özelde Osmanlı İktisat Tarihini ve Sanayisini sağlıklı şekilde değerlendirebilmek için, literatürde bu konulara dair yaygın olarak tekrar edilmekte olan önyargılardan arınmak gerekir. Tanzimat Fermanı'nı ilanının ardından 1840'lı yıllarda Osmanlı Devleti tarafından başta tekstil sektöründe (yünlü, pamuklu, ipek) olmak üzere, porselen, cam ve demir sanayinde faaliyet yürüten çeşitli devlet fabrikaları kuruldu. Son yıllarda 1840'lı yıllarda kurulan Fabrika-ı Hümayunlar hakkında daha fazla veri gün ışığına çıkmış ve yapılan çalışmalarla bu tesisler hakkındaki bilgiler paylaşılmaya başlanmıştır. Ancak halen bu tesislerin sayıları, sanayi sektöründeki konumları, sermaye ve üretim kapasiteleri, müşterileri, personel yapıları ve sorunları üzerine ayrıntılı bilgi veren araştırmaların sayısı son derece sınırlıdır. Bu hususlardaki ayrıntıların ortaya çıkması söz konusu tesislere ilişkin arşiv vesikalarının tümünün araştırmacılarının istifadesine sunulmasına ayrıca, uzun ve ciddi bir çalışma döneminin göze alınmasına bağlıdır. Bu açıdan Osmanlı arşivindeki veriler kritik niteliktedir. Çünkü yukarıda saymış olduğumuz hususlara ilişkin ayrıntılar, ancak arşiv vesikalarından elde edilecek verilerle aydınlatılabilir. Bu doğrultuda öncelikle yapılması gereken, konuya dair arşiv kaynaklarına ulaşp, bu kaynaklardan elde edilen veriler ışığında yeni sonuçlara ulaşmaktır.

Genel olarak Osmanlı iktisadi yapısını ve özellikle de Tanzimat Dönemi fabrikalaşma hareketlerini değerlendirirken, dönemin imkânlarını ve objektif şartlarını da göz önünde bulundurarak meseleye yaklaşmak gerekir. Zira iktisadi ve sınaî gelişimi gerçekleştirilmenin başka birçok etmenle;

sermaye, hammadde, teknoloji, kalifiye işgücü, ulaştırma, pazarlar, uluslararası rekabet vb. pek çok hususla münasebetinin bulunduğu hatırdan çıkarılmamalıdır.

Osmanlı sisteminin bozulmasıyla bazı kurumlarının çağdaşlaşması aynı zamanda olmasına karşın birbirlerinden bağımsızmış gibi ayrı ayrı incelenirler ve bir arada değerlendirilmezler. Son yıllarda yapılan bazı çalışmalar, Osmanlı ekonomisinin on dokuzuncu yüzyılda iddia edildiği şekilde tümünden çöküşe gitmediği, etkileyici şekilde canlılık işaretleri gösterdiği yolunda önemli bulgular ortaya çıkardı. Yani imparatorluğun gerilemesiyle iç içe seyreden bir ekonomik büyümeden bahsetmek mümkün görünüyor. Elbette bu durumda akıllara hemen şöyle bir soru gelebilmektedir: Osmanlı Devleti neden sınaî ve teknolojik gelişmişlik bakımından Avrupalıları yakalayamadı?

Osmanlı'da sanayinin 19. Yüzyılda, Avrupa'da gözlemediğimiz tarzda bir atılım yapamadığı gerçektir. Üstelik Osmanlı Devlet adamlarının sanayileşmede hedefledikleri sonuçlara ulaşıldığını söylemek de güçtür. Osmanlı'nın sanayileşme yolunda attığı her adım karşısında, sömürgeleri yağmalayarak büyük bir zenginliği kontrol eden Avrupalılar iki, üç ve hatta bazen daha fazla adım atıyorlardı. Üstelik Avrupa ülkeleri ile yapılan ticaret sözleşmelerindeki kısıtlamalar nedeniyle devlet tarafından kurulmuş olan fabrikalara yönelik olarak korumacı tedbirler ancak belli bir dereceye kadar devreye sokulabilmiştir. Haliyle bu hususlar da söz konusu sanayi kuruluşlarının başarılarını olumsuz şekilde etkilemiştir. Ama bu durum asla 19. asırdaki sanayi yatırımları füzuli ve daha ötesi, sınırlı miktardaki kaynakların israfı şeklinde anlaşılmalıdır. Zira 1950'lerden sonra Türkiye'de başta tekstil sektöründe olmak üzere özel teşebbüs tarafından büyük sermayelerle dev tesisler kurulmaya başlandığında, özel sektörlere ait fabrikaların istisnasız hemen hepsinde Sümerbank'ın yetiştirdiği mühendis, teknisyen ve idareciler iş başında bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti'nden miras kalan ve 1930'lardan sonra yeniden yapılanan ve Sümerbank adı altında örgütlenmiş iktisadi devlet teşekküllerinin kendi fabrikalarında yetiştirdiği bu genç ve tecrübeli elemanlar, özel sektörün "*hazır bulduğu*" büyük kıymetler olarak, serbest teşebbüs tarafından vücuda getirilen yeni tesislerinin kurucuları, işletmecileri ve organizatörleri olmuşlardı. Geçmişte ve günümüzde Türkiye sınaî gelenekten bütünüyle kopmadıysa bunda 19. asır ortasında devlet tarafından yapılan fabrikalaşma hareketinin çok mühim bir yeri bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

A. ARŞİV KAYNAKLARI

HAZİNE-İ HASSA DEFTER (HH. d)

MABEYN-İ HÜMAYUN (MB)

B. KAYNAK ESERLER

ALİ RIZA SEYFİ, “İmparatorluk Devrinde Sanayileşme Komedi”,
Cumhuriyet Gazetesi, 31 Temmuz ve 7 Ağustos 1939.

ARMAĞAN, Mustafa (Hazırlayan), Osmanlı Geriledi mi? Etkileşim
Yayınları, İstanbul 2006.

BULUŞ, Abdülkadir, *Hereke Fabrikası*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler
Enstitüsü İktisat Tarihi Anabilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi),
İstanbul 2000.

CLARK, Edward C. ; “Osmanlı Sanayi Devrimi”, Osmanlılar ve Batı
Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler, İstanbul 1992, s. 37-52.

ÇİZAKÇA, Murat; “Fiyat Tarihi ve Bursa İpek Sanayi: Osmanlı Sanayiinin
Çöküşü Üzerinde Bir İnceleme”, *Toplum ve Bilim*, S: 11, İstanbul
1980, s.89-119.

DİRİMTEKİN, Halil, “Marx ve Rostow’un Gelişim Teorileri’nin
Mukayesesi” *Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi*, Eskişehir
1967, C. III. S. 2, s. 5-18.

DÖLEN, Emre, *Tekstil Tarihi* (Dünyada ve Türkiye’de Tekstil Teknolojisi’nin
ve Sanayisinin Gelişimi), İstanbul 1992.

Engin, Vahdettin, *Osmanlı Sanayi ve Ticaret Albümü*, İstanbul Ticaret Odası
Yay. , İstanbul 2012.

GENÇ, Mehmet; *Osmanlı İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi*, Ötüken Yay.
İstanbul 2000.

GENÇ, Mehmet, “İdeal Osmanlı Yok” Açık Oturum, *Cogito Osmanlılar Özel
Sayısı*, İstanbul 1999.

GÜRAN, Tevfik; “Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları”, 150. Yılında
Tanzimat, Ankara 1992, s. 235-258.

KAL’A, Ahmet; “Osmanlı Devleti’nin Sanayileşme Çabaları”, *II. Abdülhamit
ve Dönemi Sempozyumu Bildiriler*, İstanbul 1992, s.181-189.

KAL’A, Ahmet; “Osmanlı Devleti’nde Sanayileşmenin İlk Yıllarında Özel
Fabrikalar”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, S: 83, İstanbul 1993, s.107-
132.

KARAOĞLU, Ömer, *XIX. Yüzyıl Osmanlı Sanayileşme Teşebbüsleri Ve
Zeytinburnu Demir Fabrikası*, (İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler
Enstitüsü İktisat Tarihi Anabilim Dalı Yayınlaşmamış Yüksek Lisans
Tezi), İstanbul 1994.

- KARAVAR, Hilal, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İzmit Çuha Fabrikası 1844-1920, İzmit 2007.
- KEYDER, Çağlar, "Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. Ve XIX. Yüzyıllarda İmalat Sanayii" *Osmanlı C. III, Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 1999
- KIRLI, Engin, *Osmanlı Tekstil Sektöründe Meydana Gelen Gelişmeler Çerçevesinde Basma Fabrikası'nın Kuruluşu ve Faaliyetleri*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2015.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat, *Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri II (1838-1850)*, İstanbul 1977.
- MARTAL, Abdullah, "Osmanlı Sanayileşme Çabaları (XIX. Yüzyıl)", *Osmanlı*, Ankara 1999.
- MC FARLANE, Charles, *Turkey And Its Destiny*, Volume II, London 1850.
- MÜLLER-WIENER; Wolfgang; "15-19. Yüzyılları Arasında İstanbul'da İmalathane ve Fabrikalar", *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar Yeni Görüşler*, İstanbul 1992, s.53-120.
- QUATAERT, Donald; *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmparatorluğu* (Ç: Tansel Güney), İletişim Yayınları, İstanbul 1999.
- ÖKÇÜN, Gündüz; *Osmanlı Sanayi İstatistikleri 1913-1915*, İstanbul 1983.
- ÖNSOY, Rıfat, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1988.
- ÖZTÜRK, Nazif; "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Sanayileşme Ve 1827'de Kurulan Vakıf İplik Fabrikası", *Vakıflar Dergisi* (italik olmalı), S: 21, İstanbul 1990, s.23-80.
- ROSTOW, W. W. ; *İktisadi Gelişmenin Merhaleleri* (Çev: Erol Güngör), İstanbul 1970.
- SARC, Ömer Celal; "Tanzimat ve Sanayimiz", *Tanzimat I*, 2. baskı, İstanbul 1999, s. 423-440.
- SARI, Tanju, *Osmanlı İmparatorluğunda Sanayileşme Çerçevesinde İstanbul'daki Fabrikaların Oluşum ve Gelişimi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı, İktisat Tarihi Bilim Dalı (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul 2006.
- SEYİTDANLIOĞLU, M. "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii (1839-1876)" *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 28 (46), Ankara 2009, s. 53-69.
- UBICINI, M. A. , *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı*(Çev. Cemal Aydın), Timaş Yayınları, İstanbul 1998.